

Иво Андрић

КАКО САМ УЛАЗИО У СВЕТ КЊИГЕ И КЊИЖЕВНОСТИ

друго издање

Нови Сад, 2019.

КЊИГА

Torno a domandare. Perché fatta Così infelice la fanciullezza?

Giacomo Leopardi, Zibaldone

*Мој Мејџефе, мој велики сѝраћу!
Досѝа ѝи сам сѝраћа ѝоднијела,
Док сам сиѝну књиѝу научила.*

Народна песма

Са осећањем сличним страху почињем да пишем кратку историју једног дугог и великог страха. Овај страх нема везе са тако многобројним и различним бојазнима и плашњама које испуњавају људе у њиховој борби за опстанак и утакмици за имање, бољи живот, положај, славу и, првенство, за стицање и очување и увећање стеченог. Реч је о дугом страху, о оном тешко објашњивом страху невиних људских бића пред појавама овога света. Реч је о детињском страху, који – већ према томе какав је први додир тога детета са друштвом и његовим законима – или ишчезава доцније са годинама, са умним развојем и правилним васпитањем или, напротив, остаје у детету, расте са њим заједно, испуњава, ломи и сатире му душу, трује живот као скривена бољка и тешко оптерећење. Реч је о оним ситним, невидљивим а судбоносним догађајима који често ломе душе тих малих људи, које ми зовемо децом, а преко којих су наши старији, заузети својим

бригама, тако олако прелазили или их уопште нису примећивали.

Овај дечак, који се са летњег распуста у септембру месецу враћа у босанско окружно место, треба да уђе у трећи разред гимназије, једне од оних наших гимназија старог и хладног аустријског типа. Као и већина његових вршњака, и он се враћа тешка срца после дугих летњих дана слободе, игре и нереда, које деца тако воле. Мршав је и преплануо, а коса му сасушена и избледела од сунца. Одело му се чини тешко, а ципеле га жуље као туђе. Своју ђачку собу дели са једним другом, а станује код једне удовице, тврде и брижне жене, која и сама има два сина у гимназији. Улице и зграде му изгледају шире и више, људи свечани и дућани богати. Али утолико више осећа да је он сам некако мален и збуњен и неугледан. Оно мало бакрена новца што му звецка у џепу тако је незнатно према све му ономе што нуде дућани и улице да га осећа више као немаштину него као неко имање. То што он има, тако је мало према ономе што му се нуди и тако незнатно према ономе што он жели да му не причињава задовољство ни оно што може да купи, јер већ унапред осећа болну границу својих могућности.

Пред гимназијском зградом продавачи воћа, сладоледа и шећерлема; око сваког од њих жив круг дечака који пазарују, једу, часте се међусобно, деле или се препиру. Дечак живо жели да им приђе и да се помеша са њима, али је тих група много и он само иде од једне до друге и застајкује код сваке као неодлучан посматрач.

У пространом ходнику гимназијске зграде хладно и пусто. На великој црној табли, која је једини украс те невеселе просторије, исписана читко имена ђака који има-

ју писмо код служитеља. Дечак посматра, као увек, ту таблу и имена редом, а сазнање да за њега нема и не може да буде ништа, јер му нико не пише, осећа као нарочит и већ добро познат бол. Одједном му се од једног сличног презимена учини да је његово. Види јасно своје пуно име. Види одмах у мислима писмо, право писмо, затворено, са маркама, поштанским жиговима и свим траговима даљине и путовања, да ни сам не зна каквим све порукама, важним, лепим и занимљивим. Шта све не може да садржи једно писмо? Само ко има среће да га добије! Тада заиграју слова на табли, помере се и разместе онако како стварно јесу и стоје, и његовог имена нема нигде. Ни писма нема, ни поруке из даљине. Као што, нажалост, нема ничега лепог ни необичног ни узбудљивог, него само једноличан живот, без чуда и изненађења, саткан од простих и оскудних догађаја, неодређених и нејасних, а мучних и сувопарних дужности и обавеза.

На једној мањој табли пише где и кад се издају бесплатно школске књиге сиромашним ђацима. То је непријатан тренутак који он познаје од лане и преклане.

Ђаци који могу да поднесу уверење да немају родитеља, или да им родитељи нису имућни, добивају бесплатно од државе све школске књиге које су им потребне за тај разред. То су, наравно, употребљаване књиге, које су прошле кроз толико руку исто тако сиромашних ђака. Оне су често излепљене, искрпљене, изушиване. На свакој страници има исподвлачених места, прибележака са стране, ситних цртежа или оних бесмислених геометријских фигура које дечаци цртају у својој досади и расејаности. Има трагова јела или пића, има нарочито оне сиве прљавштине коју хартија прима дугом употребом. Дечаку

се гаде те књиге, и све те мрље и трагови туђег рада и живота, нечисти, недостојни, испуњавају га одвратношћу, а у исто време привлаче његову пажњу и изгледају му исто толико важни колико и оно што је штампано. А на насловним листовима сваке књиге коче се потписи тих ђака који су пре њега са овим књигама свршили свој разред и већ одавно измакли пред њим у неке даље и ваљда лепше, занимљивије и светлије пределе. Њихове су примедбе смешне, неумесне и вређају дечака. „Ова је књига припадала Ивану Станковићу, ученику IIIБ разреда.“ „*Hic liber est meus, testis mihi est Deus; qui non vult credere, hic potest legere.*“¹ J. Субашић“

Дечак осећа одвратност при помисли да са тим уџбеницима мора провести годину дана и из њих редовно учити; мрзи их већ сада, и њих и све што је у њима не само писано и шарано него и штампано. Са таквим уџбеницима и са својим старим сном о неким чистим, лепим књигама у којима на нетакнутим белим страницама пишу крупним и разговетним словима нека горда и радосна открића, дечак је отпочео и трећи разред. Али тај трећи разред доносио је бар једну наду и једно пријатно обећање. Од трећег разреда па навише, ђаци имају право да се служе гимназијском библиотеком из лепе и научне књижевности.

Прве две године свога школовања дечак је толико пута мислио на тај тренутак кад ће и он смети да оде, у одређени дан и сат у недељи, и да из те књижнице узме на читање неко од оних илустрованих дела која је гледао код старијих другова. Он је из разговора са тим старијим друговима знао наслове многих књига које се налазе у

¹ Ово је књига моја, Бог ми је сведок за то; ко не хтедне веровати, може овде прочитати.

тој малој гимназијској библиотеци, слушао је како раправљају о њиховој садржини и долазио је сам себи ситан, и неук, и само је желео да и он дорасте до трећег разреда и до библиотеке.

Сада је дошао и тај дан.

Првог уторника после подне он је међу првима стајао пред закључаним вратима библиотеке и чекао на професора-библиотекара. Кад се професор појавио и кад је откључао врата и пустио их у хладовиту уску собу, поред чијих су зидова били ормани пуни књига, за дечака је наступило остварење једног дуго сањаног и живо жељеног тренутка.

Ђаци из виших разреда дошли су први на ред. Професор, дебео риђ човек, брзих покрета и оштре речи, стављао је своје примедбе, препоручивао једне књиге, одговарао од читања других. Дечака је бунио његов суви и подругљиви начин говора о тако великим и свечаним стварима, али он је сваког тренутка заборављао на професора и на ђаке и само гледао књиге, поређане иза стакла, и маштао о свему што може да буде написано и насликано у тим књигама, и већ сада осећао као бол то што мора да се одлучи само за једну књигу и њу да затражи. Мислио је каква би то срећа била, и како би одмах с њега пао тај болни терет, кад се не би морао одлучивати и кад би могао да мирно и слободно прегледа сва три ормана и да разгледа све књиге и листа по њима. Шта је једна књига, па и најлепша, кад човек зна да постоје толике стотине и хиљаде других књига? Бар три-четири кад би могао да добије па да не стрепи, док чита једну од њих, да ће за који сат доћи до краја и да неће имати шта да чита. Овако, сваког уторника једну књигу, па то само од оних које су за његов ра-

зред, које професор одобри, и то још под условом да ни из једног предмета не добије лошу оцену. Све условљено, ограничено, тесно и оскудно. А ипак постоје у свету библиотеке, постоје толике књиге и постоје људи који их слободно читају. И он не жели много, четири-пет књига о разним путовањима по разним крајевима света. Само да може ону коју чита да наслони на оне три или четири које ће читати доцније, и да понекад погледа истовремено у две књиге, само да поглед баци. Не зна зашто, али чини му се да би то било остварење његове највеће жеље.

– Јеси ли ти дошао да спаваш овде или да узмеш књигу?

Тргао га је из тих маштања професоров глас, резак и нестрпљив, али дечак је имао муке да се прибере. Није био ни приметио кад је дошао ред на њега. Са леђа су га гурали другови и смејали се. Пред њим, сасвим пред њим, стајао је отресити риђи професор. Видео му је јаке песнице, снажан врат, кратко шишану црвену косу, опуштене бркове и зелене очи тврда и подругљива погледа, очи човека који зна шта хоће и шта треба да се ради, и који и од других неумољиво тражи да то исто знају о свакој ствари и у сваком тренутку.

Дечаку се чинило као да је одједном и неочекивано стављен на неку немилосрдну пробу. Најлепше што је имао од библиотеке – двогодишња жеља и мисао на њено остварење – сад је прошло. Грубо пробуђен, ухваћен у маштањима као у кривици, он је био збуњен и уплашен. Нарочито се бојао да му професор не надене неки подругљив надимак, јер је имао обичај да то чини, а после, кад ђаци прихвате то подругљиво име, нико му га неће скинути.

– Дакле, шта је по вољи? – продужи професор иронично.

– Ја бих... Молио бих нешто о путовањима... – муцао је изненађени дечак.

– Ти би, молио би... Ти сам не знаш, чини ми се, шта хоћеш – каже професор и маша се за једну кратку, подебљу књигу, уноси дечаково име у списак, и предаје му је жустро.

– Идемо даље!

Дечак се повлачи збуњен, мислећи само да је овог пута срећно избегао надимак. Разгледа књигу која на корицама има слику у бојама, све сами снег и лед, и наслов: *Експедиције у поларне крајеве*.

Силазећи споро низ степениште и застајкујући на свакој степеници, он је отворио књигу на местима где су биле слике поларних медведа, са леденим бреговима, саоницама које вуку пси и снежним шаторима. Лице му је још горело и руке подрхтавале од малопређашњег сусрета са професором-библиотекаром. Непријатност и хладноћа тога сусрета вејале су из свих тих поларних фотографија и са сваке странице те престареле, рђаво повезане и много употребљаване књиге.

То су, дакле, те лепоте и та задовољства која човека чекају кад стекне право да се служи библиотеком!

Загледан у те слике, са помешаним осећањима повређеног самољубља, разочарања и љубопитства, дечак је погрешно стао на једну излизану степеницу, повео се, затетурао и најпосле дочекао рукама о зид, али је при том испустио књигу која се откотрљала низ степенице. Задржавши се да не падне, и прибравши се, он је одмах потр-

чао за књигом која је лежала на дну степеништа. Кад је подигао, видео је са запрепашћењем да се од пада потпуно искоричила; цео њен унутрашњи део одлепио се од корице и држао се само још са неколико танких конаца за полеђину.

Дечаку појури крв у главу. Кроз вео вреле магле, који му је играо пред очима, он стрпа излубљену свеску у корице, обазре се да га ко није видео и пође брзим корацима кући.

Идући улицом, успори корак. Заборављена је била уска непријатна библиотека, као да никад није ни био у њој. Сад је могао још само да мисли на штету и незгоду која га је задесила са књигом и коју треба да разгледа код куће. Под мишком је пекла оштећена књига.

Кад је дошао кући, оставио је одмах злосрећну књигу као непријатан терет на дно свога ђачког ковчега, под зимско рубље. Ужинао је и изишао да се игра са вршњацима из комшилука. У игри се заборавио. Али кад је почео да пада први мрак и кад су другови стали да се разилазе кућама, њега заболе помисао да га код куће чека нешто ружно и непријатно. И тај бол је растао са сумраком.

Вечерао је брзо и расејано, и одмах после вечере отишао у спаваћу собу и привукао петролејску лампу у свој угао. Док је његов друг остао са газдаричним синовима у трпезарији, одакле су допирали њихови весели гласови, дечак је, претварајући се да спрема задатак за сутра, извукао књигу коју је данас донео и почео да је разгледа као рањено место на себи. Књига се држала са још свега два танка конца за корице. Било је очигледно да је већ једном била оштећена и лепљена невешто и слабо неким

смеђим рђавим лепком, који је при првом јачем потресу попустио.

Нагнут над ковчегом, дечак је гледао час књигу час корице и осећао како му крв навире у главу. Питао се збуњено шта треба да предузме па да ствар поправи. Шта се ради у сличним приликама? Једно је знао – да оном риђем снажном човеку у библиотеци не би никад и нипошто смео да призна своју незгоду. Да оде код неког књиговесца? Да, то је најбоље. Али тада почеше сумње: хоће ли штети да му повеже књигу? Хоће ли он имати толико новаца? Хоће ли се ипак познавати на књизи да је поправљана?

Утом неко отвори врата од трпезарије. Засу га весео жагор. Он уплашено гурну књигу на дно сандука, залупи поклопац и, не окрећући главе, стаде да листа по некој свесци, правећи се сав заузет тим послом. Врата на трпезарији опет се затворише. Он опрезно отвори сандук и извади поново књигу. Сад су била попустила и она два танка конца. Дечак је држао у једној руци књигу а у другој корице. Тако. Сад је зло потпуно. Он пажљиво стави књигу у корице и све положи на дно ковчега, који закључа. Затим се врати у трпезарију и седе за сто са осталима. И ту се смејао, разговарао, учествовао у игри, не заборављајући ниједног тренутка на своју мучну тајну.

Тако је дечак почео прве дане свога трећег разреда.

За време школских часова док је професор, са шиљастом прогрушаном брадом, објашњавао грчку азбуку, дечак је гледао кроз прозор врхове дрвећа, пуне још бујног септембарског зеленила, и делић светлог неба у даљини. Одсутан духом и неспособан да запамти те нове зна-

кове, он је мислио само на упропашћену књигу са којом неће никад смети да изиђе пред старог библиотекара, а која се, како њему све више изгледа, не може ни поправити ни набавити. И та је мисао, стална и мучна, губила све брже свој првобитни облик. Тако је било за време предавања, у игри и при другарским шалама. У сваком секунду он је знао да у свету постоји нешто покварено и разваљено, нека његова незгода и кривица коју не сме ником да призна и не уме да поправи, а за коју ће морати једног дана да одговара.

Ипак му се у игри или при шетњама са друговима дешавало да успе да се заборави и да сатима не помисли на своју тајну. Смејао се, трчао или разговарао весело и безбрижно као и остали. Али тада би се наједном, као физички бол, јавила у њему мисао на скривену књигу. И сваки пут је тај бол био утолико љући и тежи уколико су тренутна радост и кратки заборав били јачи и дубљи, јер је на стари бол долазио увек још и прекор самом себи што га је изневерио. И кад би после таквих часова одлазио да легне у своју постељу, расањен у тами, он је ту налазио своју бригу, будну и непомичну, и сваки пут мало већу и тежу него што је оставио јутрос кад је устао.

Недеље и месеци пролазили су, а догађај са књигом, обичан и незнатан сам по себи, добивао је, стално и све брже, нестварни и аветињски изглед мучне тајне и неправљиве грешке коју ваља критички.

Све је то било лудо, излишно и у основи безразложно, а ипак стварно и болно, стварније од дневних игара и разговора. Почео је да избегава другове и њихове забаве. А на најбезбрижније међу њима гледао је са незлобивом али болном завишћу.

Шта све није у тим јесењим ноћима пролазило кроз детињу главу? Какве се све могућности нису оцртавале и какви немогући снови испредали?

Ноћ је пролазила, а он је мислио. Да повери некоме шта му се десило? Да потражи негде савета како да то питање реши и да се ослободи бриге? При самој помисли на то, њега би нешто огрејало изнутра, све би постало за тренутак јасно, лако и једноставно. Пред њим су се ређала лица његових другова. Испредао је до ситница чиставе разговоре, своју исповест и њихове одговоре и изразе лица, и на крају долазио до уверења да би то било узалудно и, што је још горе – немогуће. Помишљао је да каже ствар газдарици, али сам израз њеног лица, брижан и удовички, одвраћао га је од тога. Решавао се да пише оцу све потанко и да тражи савета и помоћи, или чак да оде једног дана до библиотеке, да сачека професора и да му, насамом, искрено призна ствар. И пошто би дуго иживљавао у себи своје речи и њихове одговоре, све до најмањег покрета и израза лица, увидео би да је изнад његове снаге, и остајао опет сам са својом тајном, која је после сваког таквог размишљања бивала тежа.

Долазио је на мисао да се молитвом избави од свега. И шапутао би, заиста, све познате молитве, нечујно, дуго и усрдно. Са дланом на устима, да друг који спава у истој соби не би чуо, упућивао је жарке речи прво Богу и његовим свецима, који, као што се каже, могу да чине и већа чуда, и тражио да се раскоричена књига састави, како би је мирно и слободно могао вратити оном човеку, не излажући се ни сам не зна каквим строгостима, понижењима и казнама. Заспао би тако, уљуљкан својим сопственим шапатом. А пре свитања би се будио, са плашљивом

али дивном надом у себи, одлазио до ковчега и ту налазио своју књигу, јадно и безнадежно раскинуту надвоје, онакву каква је била пре свих његових нада и молитава и, чини му се, још гору и безнаднију. И враћао би се, поражен, у постељу.

„Да умрем“ – мислио је тада дечак у кревету, стегнутих вилица, сав згрчен – „да умрем сада одмах! Умрети, значило би не морати поверавати се никоме, не чекати чуда која неће да дођу, не одговарати за оно за што ниси крив, не морати никад више ступити пред оног риђег, подругљивог човека. То би значило да нестане мене, али са мношћом и књигама, здравих, оштећених и поправљених, и библиотека и библиотекар, и одговорности, и страха од њих.

Боже, дај да умрем пре него што дође крај семестра и онај неизбежни тренутак кад ћу морати изићи пред библиотекар и одговарати за оштећену књигу!”

Затим је мислио како би било да изгори гимназијска зграда, заједно са библиотеком и списком позајмљених књига. Да ли би се тад морале враћати преостале књиге? Или не, да изгори ова кућа у којој он живи, са свим стварима, па и са том књигом у ковчегу. Како би тада било лакше одговарати!

Не, најбоље би било и најсигурније: умрети.

Али уместо да умре, он би редовно заспао са том својом жељом. А после, у сну, јављала се опет оштећена књига у најфантастичнијим облицима и страх од тешке, неправедне и нејасне одговорности, и са њим опет – и у сну – жеља да умре, да нестане из живота, сниваног као и стварног, потпуно и заувек.

С временом, дечак је постајао све више усамљен и повучен у себе. Смршао је, јер је јео мало и жвакао зловољно и слабо. То није нико примећивао. Али су зато професори приметили да је попустио у учењу. Два месеца узастопце добивао је из грчког језика и математике неповољне оцене.

Професор грчког језика, човек ћутљив и једак, није се много бавио њиме. Поставио би му два питања и добивши несигурне одговоре, само би сикћући и са неразумљивом мржњом изговорио:

– На место!

Рђаве оцене ређале су се једна за другом.

Много је теже дечаку било са професором математике, мршавим и доброћудним старцем, који га је забринутно гледао преко златног оквира својих бистрих и некако добрих и веселих наочара.

– Шта је с тобом, Латковићу? Ја сам навикао да од тебе добивам другачије одговоре. Прени се, човече!

А дечак је трептао очима, стидео се и ћутао.

Тако, сви траже од њега само напор и питају за плодове тога напора, а нема никога коме би могао да се повери и да потражи савета и излаза.

Са сујеверним страхом заобилазио је излоге књижара у којима су биле поређане нове и лепо укоричене књиге. А кад би се међу друговима повела реч о библиотеци или о каквој било књизи, он би одједном поцрвенео, почео збуњено да замуцкује, забашурује, и скреће говор на друге ствари, док му се по грудима разливало, као физички бол, његово већ познато мучно осећање од помисли на

неку нејасну и непоправљиву штету која му се десила и за коју још нико не зна, али за коју ће морати да одговара. А то осећање било је утолико теже уколико се он више трудио да га сакрије. Често му се чинило да му се другови намерно обраћају са питањима која се односе на библиотеку, књиге и њихове повезе. На свако такво питање он би одговарао ћутањем, обарајући очи и чекајући кад ће му неко отворено казати да зна да он у свом ковчегу држи разваљену књигу.

Сви су дани били тешки, али нарочито мучан био је уторник. Тога дана он није могао да мисли ни на шта друго до на своју књигу. Уторником после подне другови су враћали прочитане књиге и узимали нове. Он није смео ни помислити на то. Не би се бојао да изиђе, ако треба, пред директора и пред сваки суд овог света, али, ето, нема снаге ни храбрости да изиђе пред тога крупног и риђег човека који суво, круто тражи од свакога да брзо, јасно и одређено каже шта хоће. И то још да изиђе са оштећеном књигом! Не, за то нема храбрости. Њега се боји више од свега на свету.

Тако једног уторника, кад су за време одмора разговарали о књигама, неко упита и дечака зашто више не узима књиге из библиотеке. Он одговори да још није прочитао прву. Један снажан и подругљив друг се умеша у разговор:

– Па не можеш ти да држиш тако месецима једну књигу. Ако се нађе неко па је затражи, мораћеш је вратити. Не учиш је ваљда напамет!

Дечак га погледа бојажљиво и сумњичаво, желећи да провери да ли овај то говори стога што зна у чему је